

taria continebat. Quorsum vero tot Altaria, si semel duntaxat intra unam Ecclesiam licebat offerre Sacrificium, ut nonnulli putaverunt.

6. Altera Ecclesiæ pars erat, ut dictum est, Ambon; chorus nimirum muro circumseptus, ad quem gradibus aliquot ascendebatur ex paululum subjecta navi. Situs erat ambonis intermedius navi & Sanctuario. Ex ambone minores Clerici psallebant, ut liquet ex præcitate canonis Laodiceno 15. Itemque Carthaginensis quarti Concilii can. 10. & ex Romano sub Sancto Gregorio anni 595. Ibidem Diaconus solemniter in Missa sanctum concinebat Evangelium, proclamabantur Episcoporum edicta & iustiones, denunciabantur excommunicati, recitabantur ex diptychis fidelium tum viventium tum defunctorum nomina, legebantur a Clericis lectoribus sacri libri, atque ad populum sermones habebantur. Superstunt Romæ integri duo vetustissimi ambores, quos præfens, dum esset in comitatu Eminentissimi Cardinalis Hieronymi Grimaldi Aquilexienfis Archiepiscopi, exacte observavi. Horum unus est in Ecclesiâ Sancti Clementis Papæ & Martyris ad Amphitheatrum: alter in Ecclesiâ Sanctorum Martyrum Nerei & Achillei. Prior ille ambon duo continet pulpita, singula utriusque lateri coherentia, cum tamen unicum sit Sanctorum Nerei & Achillei pulpitu muro navis coherens.

7. Quatuor ut plurimum erant in ambonibus portæ, ex quibus geminæ ad Navim spectantes vocabantur *Spinae speciosæ*, aliæ pariter geminæ ad Sanctuarium præbentes ingressus, dicebantur *dyraa nraia porte sancte*. Harum cura & custodia Subdiaconis incumberebat, quibus prohibent Synodi Laodicena can. 21. & 22. ab his januis discedere, atque eisdem vetant in Sanctuarium & Diaconum se ingerere.

8. In Ecclesiis Græcorum locus erat amboni & Sanctuario intermedius, qui nunc *σολειον*, nunc *σολεις*, *σολεια* legitur appellatus: eratque ambone seu choro paucis aliquot gradibus elevatus: atque eoque ad Eucharistiam participandam procedebant laici, & cum eis Clerici, qui ob aliquam culpam fuerant ad laicam redditi communionem. Qua de re tractatum supra fuit in *Dissertatione V. de veteribus olim in sacra Eucharistia adhibitis ritibus*. Solea itaque interjacebat inter ambonem & Sanctuarii cancellos. In hisce objectis Sanctuario cancellis erant apud Græcos dicte sacra portæ. Mihi quidem adhuc incompertum est, utrum tempore Chalcedonensis Synodi, Senatus, qui ante cancellos confidebat, esset intus, an extra cancellos; an in Sanctuario, an in solea. Certe vel Principum ambitione, vel Cleri fœcordia factum fuerat, ut Principes primum, deinde Optimates aule, multa sibi indebita in Ecclesiis Græcorum præterirent; ut addidimus ex congressu Theodosii senioris cum Ambrosio Mediolanensi Episcopo, coram quo suam illic excusat in Sanctuario presentiam, eo quod nescivisset usum ceterarum a Constantinopolitana Ecclesiâ, in qua Patriarcha Nectarius ipsum in Sanctuario voluerat residere. Perfecta etiam est Nicolai Romæ Pontificis expositulatio apud Michaelum Orientis Imperatorem, qui etiam inter sacra officia Constantinopolitanam Patriarcham ad suos pedes abjicere non verebatur. Refert historicus Niceas solum Imperatoris intra Constantinopolim Ecclesiam longe eminentius fuisse Patriarchali sede. Illa sane Chalcedonensis œcumenicæ Synodi expressio, actione 1. Residentibus magnificentissimis & gloriosissimis Judicibus, & Amplissimo Senatu in medio ante cancellos sanctissimi Altaris: *εν τῷ μέσῳ πρὸ τῶν καταργηθῆσαν κέλλων τῶ ἀγιωτάτου θυσιαστηρίου*, videtur ambigua, num intra, vel extra sacros cancellos federent illi Magistratus. Sed tamen mirum est, si Sanctuarium Ecclesiæ Chalcedonensis tantæ fuisset amplitudinis, ut ambitu suo tam multos Antistites, tamque numerosam Optimatum & Senatorum multitudinem complecti posset.

9. Quarta demum Ecclesiæ partis diversa erant nomina Sanctuarium, Secretarium, Tribunal, Sancta Sanctorum Latinis, Græcis vero *ἱερατικόν*, *ἱερὸν βήμα*, *τὸ ἀγία τῶν ἁγίων*, *ἀγίασθῆρον* eratque pars Ecclesiæ sacratissima penitissimaque. Hujus in medio situm erat sub tabernaculo Altaræ primarium, ad quod Sacerdos sacrum celebrans stabat facie ad populum versa; quo etiam situ pleraque adhuc Romæ videntur altaria, præcipua nimirum quinque Basilicarum præcellentium, quæ Patriarchales nuncupantur, Lateranensis, Petri in Vaticano, Pauli in via Ostiensis, Sanctæ Mariæ Majoris in Esquilis, & Laurentii in agro Verano, prætereaque Cæciliæ trans Tiberin, Sabina, Alexii, Pancratii, Eustachii, Nerei atque Achillei. Tabernaculum vero altari superpositum, fornix erat lapidea, aut ex metallo quatuor columnis sustentata, qualis etiam nunc visitur in altariibus jam memoratis. Eidem etiam nomen *Ciborii* promissive a Græcis & Latinis tribuitur, ut passim legitur in libro Pontificum Anastasii. Germanus insuper

Constantinopolis Episcopus *κλῆροσ* istud describit, constans superne amplâ testudine, & quatuor inferne columnis altare ambiens. Quin etiam huic voci Græcam tribuit etymologiam a *κλῆρος* seu *κλῆρος* id est *arca*, & *ἀγία* quod est *videre*, quasi sit Arca visionis, seu manifestationis Domini Salvatoris. Latini vero deducunt a *cibo* id nomen, hoc est ab Eucharistico pane, quo ad perennem vitam alimur. Simile in præcedenti dissertatione vidimus de Orario, cujus etymon Græci, Latini singuli ad propriam linguam referunt. Nec desunt qui vocem *mysterium*, alii ad Græcam, alii ad Hebraicam originem referant; hi ad radicem *סתר* *Satar*, alii ad Græcum *μυσ* quæ utraque vox significat abscondere, claudere: & *μυστήριον* *Mysterium*, absconditum, res abscondita. Unde facile deducitur *Mysterium*.

10. Sanctuarium porro ipsum, interjectis cancellis, a reliqua Ecclesiâ fuisse divisum, non modo tradit Chalcedonense Concilium, sed etiam meminit Gregorius Nazianzenus *κλῆρος* *cancelli*, orat. 150. ex quo verbum Dei populo prædicabat. Eusebius etiam Cæsariensis lib. 10. hist. Eccl. cap. 4. loquens de structura Basilicæ Tyri, a Paulino ejusdem civitatis Episcopo dedicata, hæc dicit: *Locus erat Sanctuarii in speciem quadratam columnis sublimibus undique circumseptus, quarum mediâ intervalla interstitiis ex ligno instar retis aut transenna cancellatis in mediocrem & aquabilem longitudinem circumclusus*. Addique, altare in Sanctuarii medietullo situm fuisse. Ibidemque adjungit a fronte hujus templi positum fuisse fontem uberes aquas profundentem, ad quem manus abluerebant quicunque locum sacrum ingressuri erant. Paulinus etiam Nolanus Episcopus aliorum meminit fontium ad introitum Ecclesiârum constitutorum, epist. 12. ad Severum, & epist. 31. ad Alecium; quibus arguitur, consuetudinem religiosam, quam Judæi servabant, manus abluendi ante sacras preces, quam refert Aristæus, lib. de septuaginta Interpretibus, ad primos quoque Christianos pervasisse, ideoque solitos fontes pro foribus Ecclesiârum collocare.

11. Præterea ita disponebatur Ecclesiârum situs, ut ad Orientem spectarent. Clemens Papa & martyr de Ecclesiæ structura loquens lib. 2. Constitutionum c. 6. *Primum quidem* (inquit) *sit longa & ad Orientem conversa*. Hoc idem significat Tertullianus adversus Valentinum c. 2. Idemque asserit Paulinus in relata ad Severum epist. 12. hoc idem attestatur loco citato Eusebius, de structura memorate Tyri Ecclesiæ. Qui præterea lib. 3. vitæ Constantinæ c. 36. describens fundatum a Magno Constantino in loco Dominicæ Resurrectionis templum, tres illius partes ad Ortum perfixisse perhibet. Templi quoque Salomonis anteriorem partem Solis ortum prospexisse testantur oculati testes Aristæus, & Josephus, atque ex horum testificatione Ribera, in opere suo de templo Judaico, & Baronius ad annum Christi 57. n. 103. Quin etiam quamplurimis veterum auctorum testificationibus convincitur, religiosum apud Romanos fuisse, ante prædicatam Christi fidem, ut quatenus fieri posset dum falsis nominibus cultum adhibebant aut sacrificabant, id agerent converso ad Ortum aspectu. Hunc ritum Numam Regem Romanis Deos invocantibus præscripsisse tradit Plutarchus in ipsius vita. Eodem referuntur hi Virgilius versus lib. 8. *Æneid.* *Surgit & aetherei spectans Oriens Solis Lumina, rite cavis undam de fumine palmis Sustulit, ac sales effundit ad aethera voces.* Ejusdem ritus idem pariter meminit *Æneid.* lib. 12. *illi ad surgentem conversi lumina Solem Dam fruges manibus falsas,* Quo loco Servius ait: *Disciplinam ceremoniarum sequutus est ut Orientem spectare diceret eum, qui esset præcaturus*. His adde Ovidium lib. 4. *Fastor.* *His Dea placanda est, hæc tu conversus ad Ortum Dic quater.*

Sed & Vitruvius de templorum architectura lib. 4. cap. 5. hæc prodit; *Ædes autem sacre deorum immortalium ad regiones quas spectare debent sic erunt constituenda, ut si nulla ratio impediverit, liberaque fuerit potestas, adis signum quod erit in cella collocatum, spectet ad vespertinam celi regionem: ut qui adierint ad aram immolantes, aut sacra facientes spectent ad partem celi Orientis, & simulacrum quod erit in æde. Et ita vota suscipientes contineantur ædem & Orientem celi*. Quo etiam argumento Tertull. in Apologet. dicit: *Sed & plerisque vestrum affectatione aliquando caelestia adorandi, ad Solis Ortum labia vibratis*. Hoc pertinet dictum istud Latini Pacati in Panegyric. *Ut divinis rebus operantes in eam celi plagam ora convertimus a qua Lucis exordium est*. Denique Clemens Alexand. lib. 7. Stromatum, solemnem plane fuisse hanc ad orientem conversionem in actibus ad religionem spectantibus indicat.

12. In Sanctuario, præter intermedium Altare, geminæ hinc inde mensæ collocatæ erant, quales etiam nunc

nunc conspiciuntur marmoreæ in Sanctuario commemoratæ sanctorum Martyrum Nerei & Achillei Ecclesiæ. In ea, quæ ad levam erat, reponebantur vasa sacra cum suis velis simulque panis consecrationi, sacraque communioni destinatus, parum etiam eulogius post sacram synaxim distribuendis assignatus. Mensam istam Græci *πρόθεον* id est *propositionem* & *δυναμειον* vocant; cujus accessum etiam ipsis Subdiaconis, necnon sacrorum vasorum contactum interdicit Laodicena Synodus can. 21. In altera ad dexteram erecta mensa reponebantur sacra Episcopi vel Sacerdotis sacrificaturi vestimenta.

13. Per interiorum Sanctuarii circuitum dispositæ erant exedre pro Sacerdotibus, atque his editior Cathedra Episcopalis in medio ac intimo Sanctuarii hemicyclo e regione altaris; adeo ut sedens Episcopus & altare & populum recta prospiceret. Hujusmodi visitur solum, in illo sanctorum Nerei & Achillei Sanctuario, ex quo sanctus Papa Gregorius (ut ipse de se perhibet) sermonem olim die horum martyrum natalitio ad populum habuit. Propter quæ venerande antiquitatis vestigia, sedulo admonuit, insculptis marmoris litteris, nunquam falsis laudatus ejusdem Ecclesiæ titularis Cardinalis Cæsar Baronius, ne quis posthac ejus speciem immutaret, aut lapidem moveret. Cujus etiam curam & ministerium Sacerdotibus Oratorii Sanctæ Mariæ dicte in Vallicella fecit attribui. Ista vero Pontificia sedes, tribus est elevata gradibus supra contiguas utrobique dispositas ex marmore Cathedras. De Cathedra Episcopi sic Augustinus scribit in Plin. 126. *Quomodo vinitori altior locus sit ad custodiendam vineam, sic & Episcopis altior locus factus est; & de isto loco periculosa redditur ratio*. Litteria etiam Chryostomi sedem vocat Episcopalem *τὴν ἄνω καθέδραν* quæ sursum est *Cathedram*, Clemens Papa & Martyr lib. 2. Constitutionum Apostolicarum, c. 61. similiter docet in medio Sanctuarii sedere Episcopum, id est in medio penitentis parietis qui Sanctuarium a tergo ambit. Additque sacrum Clerum ad ejus utrumque latus assidere.

14. Verum tamen ex ista Cathedra, quæ divinis Officiis inserviebat, sermocinari non solebant ad populum Episcopi; neque ex ambone, nisi minores Sacerdotes. Sed quando Antistes erat ad plebem concionatorum, apparabatur ei mobilis cathedra supra celsiorem Altaris gradum e regione ambonis atque navis. Eaque vigeat consuetudo tum in Orientalibus tum in Occidentibus Ecclesiis. Gregorius enim Nazianzenus, oratione 150. ait se concionante cancellos vim passos ac pene emotos a confluentis populi frequentia, *ὃς βαλόμενος κρηλῆς ἀπὸ τοῦ πρὸ λόγου ἀθρομένου*. Cancellorum autem objectu superius dictum est Sanctuarium fuisse a reliquo templo divisum. Et de Chrysostomo Socrates prodit peculiare hoc ei fuisse, ut extra Sanctuarium, quo melius a populo audiri posset, in ambonem prodiret ad concionandum, instar inferiorum Sacerdotum, quibus licitum non erat e Sanctuario sermocinari. Huc spectat pariter Prudentii Basilicam Hippolyti martyris describentis distichum de Sanctuario sic loquens:

Fronte sub adversa gradibus sublime tribunal

Tollitur, Antistes prædicat inde Deum

Et Sidonius Appollinaris in carmine eucharistico ad Faustum Rejessem Episcopum ita concinit:

Seu te conspicis gradibus venerabilis aræ

Concionaturum plebs circum sedula sistit,

Expositæ legis bibat auribus tu medicinam.

Supra memoratus Clemens meminit duorum, ut appellat, Pastophoriorum in Ecclesiis extruendorum, lib. 6. Constit. Apost. cap. 61. Eadem significat Paulinus nomine *Secretarium*, quæ dicit esse ad absidem ep. 12. ad Severum. Cum vero Absis peculiariter diceretur fornix, seu arcus ipsum Sanctuarium superne coronans; facile colligitur gemina illa Pastophoria seu secretaria fuisse in fronte Sanctuarii hinc inde collocata, quorum unum inserviebat (ut multis visum est) recondendæ sacratissimæ Eucharistiæ; aut (ut alii multi opinantur) erat ipsa quæ nunc vocatur Sacristia, & antiquitus Secretarium, quod idem nomen nonnunquam Sanctuario quoque tribuebatur, ut diversis paullo post testimoniis comprobabitur. Græce etiam Sacristia *ορθοστασιον* vocabatur, & Sacristia præfectus, seu Aeditus *οὐδὲ φύλαξ*, Latine *Sacrista*, Custos, Aeditus. Alterum vero Secretarium seu Pastophorium sacris Ecclesiasticis litteris recondendis usui erat. Testificatur Paulinus se quod ad levam erat Secretarium hoc disticho inscripsisse:

Si quem sancta tenet medicandi in lege voluntas,

Hic poterit residens sacris intendere libris.

Idemque, de altero Secretario ad dextram sito a se descripti Templi, scribit a se superpositum fuisse distichum istud:

Hic locus est, veneranda penus quo conditur; & quo Promittitur alma sacri pompa ministerii.

15. Sacra reconditorium Eucharistiæ solebat antiquis ut plurimum esse armarium ac repositorium ad Sanctuarii latus, ut colligitur ex supra allegatis Clementis & Paulini locis. At vero secundum Turonense Concilium can. 3. prohibet in imaginario ordine componi Dominicum corpus, sed jubet in Altari reponi sub titulo Crucis. Poterat quidem esse loculus affixus dispositus in illa Crucis mediana parte, qua duo ligna, rectum & transversum, mittebantur; aut certe titulus Crucis pro ipsamet Cruce ibi usurpatur, ut vellet Concilium, Eucharistiam in medio Altari recondi intra locum situm sub pede Crucis. Alibi præterea solebat divinum Sacramentum reponi & asservari intra suspensam supra sanctum Altare columbam, vel pixidem, vel apiculam auream vel argenteam, ut colligitur ex supradicto libello quem œcumenicæ quintæ Synodo Clerici & Monaci Antiocheni obtulerunt, actione 1. Severum Pseudopatriarcham hæreticum accusantes subreptarum furto columbarum ex auro fabricatarum, quæ fuerant ad sacras aras appensæ, itemque aliarum argentearum quæ fuerant in Baptisteriis collocatæ, ad communicandos (ut conjicio) recens, pro vigente tunc consuetudine, baptizatos. Legimus insuper in Basilii Græce conscripta vita, Amphilochio attributa, columbis argenteis inclasam de more fuisse in templis Eucharistiam. Quem ritum suspendendi vasculo augustissimum Sacramentum, (quod funiculo serico elevari aut demitti olim ad populi communionem solebat, vidimus ad usque nostram etatem perdurasse in Metropolitana Aquarum sextiarum Basilicâ. Sed jam profusus inolevit, introductis commodioribus tabernaculis primario Altari superpositis. Extat Venantii Fortunati carmen de Turri, quam Felix Bituricensis Episcopus ex auro fabricari curaverat, ad condendum intus vivificum Sacramentum. Is vero Felix huic Turonensi secundæ Synodo legitur subscriptus. Asservata præterea in templis Eucharistiæ exemplum habet Optatus Milevitanus lib. 2. contra Parmenianum, in illo Donatistarum scelere, qui facta in Ecclesiâ orthodoxam irruptione, depromptum inde sacratissimi Corporis Sacramentum canibus devorandum projecerunt: sed conversi canes ad sacrilegos, non Eucharistiam, sed illos impios dentibus & efferata rabie lacerarunt. Taceo epistolam ad Jacobum fratrem Domini, quæ meminit asservationis sacrorum fragmentorum hujus Sacramenti intra Sacristiam, quæ Clementi Papæ attribuitur; quæ quidem pseudepigrapha & supposititia est, opus tamen antiquum, & demonstrans prisci temporis usum.

16. *Secretarii* vocabulum diversa significat. Primum apud Jurisperitos usurpatum pro secreto judicis auditorio, in quo seorsim tum partes, tum testes audiebantur. Apud Ecclesiasticos vero Scriptores diversa connotat: nunc ipsum Conclave in quo vasa sacra & alia ad sacrificium spectantia, omnisque ad templi cultum & ornatum pertinens supellex asservatur; nunc illam etiam Sanctuarii partem, in qua vela, vasque, & indumentata sacra ad sacrificium decenter apparabantur, tum in Diaconio, tum in mensa prothesis, ut superius descripsi; nunc demum pro toto ipso Sanctuario usurpantur. Sic enim tertium Carthagine habitum Concilium inscribitur, *In Secretario Basilicæ Restituta*. Et quartum Carthaginense similiter; *In Secretario*. Sextumque ibidem, *In Secretario Basilicæ Fausti*. Septimum pariter in eadem civitate, *In Secretario Basilicæ Restituta*. Et Milevitanum, *In Secretario Basilicæ*. Atque Africanum plenarium, *In Secretario Basilicæ*. Cælaraugustanum, *In Secretario*. Arelatense secundum can. 15. dicitur *Secretarii* nomine Sanctuarium exprimit. Liberatus Diaconus in Breviario cap. 13. vocat *Secretarium*, Ecclesiæ S. Euphemie locum, in quo Synodus inita est Chalcedonensis. Denique Gregorius Magnus lib. 2. ep. 54. Sanctuarium similiter *Secretarii* appellatione designat.

17. Græca etiam vox *βήμα* duplex Ecclesiasticum significat complexitur, seclusis aliis & prophanis significationibus. Nam præterquam quod Sanctuarium per se significat, usurpatum pariter pro *Ambone* legitur, vocisque origo ac etymon utriusque rei convenit *παρὰ τὸ βαίνειν* ab ascendendo. Gregorius Nazianzenus, inventiva 1. in Julianum, postquam retulit istum militiæ Christianæ infamem desertorem, olim in Ecclesiâ Clericum Lectorem fuisse, subjungit *ὃ τὸ μέγα βήματος ἕξιμον τιμῆς* ab ambonis ascensu honoratum. Siquidem ex ambone legebatur; solis vero sacris Clericis quales minime censebantur Lectores, Sanctuarium ingredi licebat, ut perspicue decernunt Laodicena Synodi canonis 21. & 22.

18. Denique Baptisteria non intra, sed extra Ecclesiam constructa erant: quale hodie visitur Constantinianum juxta Basilicam Lateranensem, quam utramque fabricam Constantinus a fundamentis erexerat. In primariis item Etruriæ civitatibus Florentia & Pisis, Metropolitanarum Basilicarum Baptisteria sejuncta ab eis cernuntur,